



Biztonság vagy bátorság?

Dietrich Bonhoeffer látható ellenállása a béke megőrzéséért

■ CSEPREGI ANDRÁS

Wesley János Lelkészképző Főiskola
egyetemi docens
E-mail: csepregiandras@wjlf.hu



DOI: 10.61894/LP.2024.99.12.4

HUBER, Wolfgang: *Dietrich Bonhoeffer. A szabadság felé vezető úton*. Ford. Csizmadia Csaba. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2024.

Wolfgang Huber új könyvéről nem tudok szokványos ismertetőt írni. A könyv a magyarországi megjelenésétől fogva számomra közösségi élmény, hiszen a Kálvin Kiadó és a Luther Kiadó által szervezett könyvbemutatón három olvasó osztotta meg a gondolatait.¹ A könyvbemutatóról készült felvételekre több reflexiót kaptam, ezek is tovább dolgoztak bennem, mire elszántam magamat az ismertető megírására. Nehezen kezdtem hozzá. Arra jutottam, hogy nem tudok írni a *Lelkipásztor* olvasóinak a könyvről anélkül, hogy előtte ne gondoljam végig az egyik dilemmámat, amely Bonhoeffer élete és teológiája összefüggésében régóta foglalkoztat. Ebbe a dilemmába fogom majd beleolvasni Wolfgang Huber könyvét, és arról fogok írni, hogy mit találtam a könyvben, ami a dilemmához kapcsolódik.

A dilemma, amely foglalkoztat, a látható és láthatatlan ellenállás kapcsolata Bonhoeffer életútja során. Ezt a témát néhány hónapon belül részletesebben is bemutathatom a *Lelkipásztor* hasábjain, most elég egy rövid összefoglalással szolgálnom. Látható ellenálláson a Hitvalló Egyház nyilvános ellenállását értem, amelyben a Hitvalló Egyház lelkészeként Bonhoeffer is részt vett. Láthatatlan ellenálláson pedig azt a konspirációt, amely a hadsereg (Wehrmacht) és a katonai titkosszolgálat (Abwehr) köreiben alakult ki. A Hitvalló Egyház látható ellenállásának az első szakasza 1938-ig tartott, amikor Hitler térdre kényszerítette az egyházat azzal a rendeletével, hogy minden lelkésznek esküt kellett tennie a Führer nevére, ha legális lelkészi szolgálatot akart folytatni. A látható ellenállás addig is sok kockázattal járt, a Hitvalló Egyház egyik világi vezetőjét agyonverték, mások börtönbe kerültek. A törvényen kívül helyezés után ennél is több kockázatot vállaltak, akik fenntartották a kapcsolatukat a Hitvalló Egyházzal. Közéjük tartozott Dietrich Bonhoeffer is. A láthatatlan ellenállás első csírái is 1938-ban születtek. Ennek a résztvevői viszont nemcsak biztonságban voltak, de a Harma-

¹ A Kálvin Kiadó és a Luther Kiadó közös gondozásában megjelent könyvet a Szent István könyvhét programjaihoz csatlakozva május 16-án mutatták be a Stephanus Könyvesházban. A program teológus vendégeivel, Csepregi András evangélikus és Veres Ábel református lelképásztossal Miklósné Székács Judit szerkesztő, a Luther Kiadó munkatársa beszélgetett. A beszélgetés felvétele itt érhető el: <https://youtu.be/Zo9QGqI7Kug>. Megtekintés 2024. november 25-én.

dik Birodalom megbecsült tisztjeiként és hivatalnokaiként kifejezett védelmet élveztek, egészen addig, míg az 1944. július 20-i merénylet kudarca után a Gestapo fel nem derítette a Hitler életére törő konspirációval való kapcsolatukat. Bonhoeffer életútjának több talányos fordulata véleményem szerint abban a keretben kaphat magyarázatot, hogy Bonhoeffer mind a látható, mind a láthatatlan ellenállásban részt vett. A családjában ő volt az egyetlen, aki a Hitvalló Egyház lelkészeként kitette magát a látható ellenállásból adódó veszélyeknek. A többi családtag, akik végül ellenállók lettek, kivétel nélkül csak a láthatatlan ellenálláshoz csatlakoztak. Hatékonyan védtek magukat és hatékonyan védtek családtagjukat, az evangélikus lelkész Dietrichet is, akinek így sokáig nem kellett számolnia a Hitvalló Egyházzal együtt járó súlyos kockázatokkal.

Eberhard Bethge családtagként írta meg 1967-ben megjelent, monumentális Bonhoeffer-életrajzát, amelyben felértékeli a családja jelentőségét és leértékeli a Hitvalló Egyház jelentőségét Bonhoeffer életében. Így szemléletében nem domborodik ki eléggé sem a látható és a láthatatlan ellenállás különbségének a jelentősége, sem a látható ellenállás kockázatai és értékei. Wolfgang Huber könyvében ezért kifejezetten Bonhoeffer látható ellenállásának történetét és későbbi alkalmazásait fogom keresni és bemutatni.

Wolfgang Huber a magyar olvasó számára is jól ismert teológus. Az *egyház korszakváltás idején* című társadalometikai munkája (2002), az általa szerkesztett *Milyen a jó teológia?* című könyvecske (2006), végül a *Hitkérdések protestáns szemmel* (2021) a Kálvin, illetve a Luther kiadó gondozásában már megjelentek. Ha valaki rákeres a nevére a német vagy angol nyelvű Wikipédián, meggyőződhet arról, hogy szerzőnk a nyolcvan évesnél idősebb német teológusnemzedék egyik legjelentősebb alakja. Magam kétszer találkoztam vele a Nemzetközi Bonhoeffer Társaság kongresszusain, 2000-ben Berlinben, ahol püspökként a kongresszus házigazdája is volt, és 2012-ben a svédországi Sigtunában. Tekintélyes, ugyanakkor közvetlen és elérhető személye nagyon jó emlékeket hagyott bennem. Új könyve megerősítette eddigi benyomásaimat: a maga nemében mesterművet tartunk a kezünkben. Egyfelől a szerző jól ismeri Bonhoeffer írásait, mellettük Eberhard Bethge életrajzát és számos régi és kortárs értelmezést, és ebből a hatalmas forrásanyagból olvasóbarát könyvet tud alkotni. Másfelől pedig nemcsak megismétli, amit Bonhoeffer, Bethge és más értelmezők előtte leírtak, hanem hozzá is tesz néhány olyan megfigyelést, amely miatt érdemes a sok korábbi kísérlet után az ő kísérletét is megismerni. Egy hosszabb tanulmányban több ilyen megfigyelését is érdemes volna részleteiben megvizsgálni. Ezek közül most Bonhoeffer látható ellenállására és annak máig tartó hatásaira vonatkozó gondolatait ismerjük meg közelebbről.

A keresztény békemozgalom a két világháború között

Huber kiemeli, hogy „Dietrich Bonhoeffert már fiatal korában is foglalkoztatta, »hogy igazából mit is jelent ma nekünk a kereszténység, sőt kicsoda nekünk Krisztus«.² E kérdésre három, számára központi jelentőségű témában kereste a választ – mégpedig éppúgy egzisztenciális, mint intellektuális módon, élettörténetében és teológiájában egyaránt. E három téma az egyházi élet, a békéért vállalt felelősség és az ellenállásra való készség. Egyik téma sem kijátszható a másik ellenében.” (122. o.)

Krisztus, az egyház, a béke és az ellenállás szétválaszthatatlan egységéből emeljük most ki, hogy

² BONHOEFFER 2021, 206. o.

mit tett Bonhoeffer a látható ellenállás keretében a békéért, és a bonhoefferi örökség milyen továbbéléséről tanúskodik Wolfgang Huber.

Nagyon lényegesnek tartom, hogy ennek a témának a bevezetéseképpen Huber részletesen foglalkozik Bonhoeffernek a Bibliával való kapcsolatával. Könyve ötödik, *Az élet és a teológia Bibliája* címet viselő fejezetében elmondja, hogy a Bibliába való gyermekkori beavatás után és az otthoni teológiai tanulmányokkal töltött, a Bibliától távolabb élő éveit követően, döntően a New York-i vendéghallgatói tapasztalatainak a hatása alatt, huszonöt évesen fordul Bonhoeffer élethosszig tartó komolysággal a Biblia felé. Az aranykapu, amelyen keresztül belép a Bibliába, számára a Hegyi beszéd. Megragadja Jézus törvényértelmezése, az Isten iránti engedelmességre való hívás, és ezek keretében az erőszak nélkül élhető élet lehetősége. Egyetemi oktatói munkáját, gyülekezeti szolgálatait Berlinben és később Londonban, és végül – ami a mi szempontunkból most a legfontosabb – a nemzetközi egyházi szervezetekben végzett szolgálatait egyaránt áthatotta a Hegyi beszéd iránti – a német evangélikus egyházban akkor szokatlan – átható figyelem.

Az amerikai posztgraduális tanulmányokkal töltött tanév után hazatérve delegálja egyháza Bonhoeffert a nemzetközi egyházi szervezetekbe. Első alkalommal az Egyházak Világszövetsége a Nemzetközi Barátság Előmozdításáért cambridge-i ülésén vesz részt 1931 szeptemberében, ahol harmadmagával a világszövetség ifjúsági titkárává választják. További ülésekre kerül sor 1932-ben Csehszlovákiában és Svájcban, majd 1934 augusztusában a világszövetség és a Gyakorlati Kereszténység Ökumenikus Tanácsa fanøi, dániai közös konferenciáján jön el annak az alkalma, hogy Bonhoeffer elmondja a béke mellett leginkább elkötelezett beszédét.

A beszéd előzményeit, kontextusát, tartalmát, a rá adott reakciókat, végül jelentőségét Huber hét oldalon keresztül tárgyalja (134–140. o.), ez a rész önmagában a munkája egyik gyöngyszeme. A beszéd címe *Az egyház és a népek világa*, s ha a tartalmát egyetlen üzenetre szűkítjük le, akkor ezt kapjuk: az egyháznak mint a nemzetközi politika egyik szereplőjének nem a biztonságra kell törekednie, hanem bátran le kell mondania az erőszakról.

Huber beszámolója jól érzékelteti Bonhoeffer programjának bibliai és gyakorlati igazságát, ugyanakkor a program célba juttatásának a lehetetlenségét és Bonhoeffer túlzó elvárását is. A „látható ellenállás” kontextusában vizsgálva különösen szembeötlő, hogy bár Bonhoeffer előadása nyilvános volt, az üzenete a Német Birodalomban mégis alig volt látható. Az 1934 augusztusi fanøi és a későbbi nemzetközi konferenciákon is a Hitvalló Egyház küldöttei kisebbségben voltak, a német sajtó agyonhallgatta az üzeneteiket, viszont kiemelte a velük vitatkozó német küldöttek állításait. A konferenciáról szóló tudósítás Bonhoeffer nevét meg sem említve így számol be a vitát kiváltó állításáról: „Egy meg nem nevezett szónok kijelentette, hogy a béke útját nem lehet megtalálni, ha a *biztonságot* tartjuk szem előtt. Mert a békéhez *bátorság* kell. Az egyháznak *most* kell kiállnia a béke mellett, mert *holnap* már a háború harsonái is megszólalhatnak.” (137–138. o., kiemelések az eredetiben) A békéhez szükséges bátorság azt jelenti, folytatja Bonhoeffer, hogy ki kell lépni a biztonság köréből, mert az „könnyen az erőszak ördögi körévé válhat” (138. o.). Utólag nem nehéz belátni Bonhoeffer szavainak az igazságát, akkor és ott viszont a többség számára túlságosan radikális volt ez az üzenet. Bonhoeffer a közte és a hallgatósága nagyobb része között tátongó szakadékot egy lehetetlen kívánsággal próbálta meg áthidalni: a száznyolcvan fős gyűlést zsinattá nyilvánította, és felhívta az „ökumenikus zsinatot” arra, hogy intézzon békefelhívást minden Krisztusban hívőhöz. A zsinat tekintélyével kellett volna a nemzetközi ökumenikus konferenciának meghirdetnie, hogy a keresztények „nem irányíthatják fegyvereiket egymásra, mert tudják, hogy így Krisztusra fognák őket” (139. o.).

A keresztény békemozgalom a hidegháború árnyékában

A fanői konferencián megfogalmazott nyilvános üzenet több évtized múlva ragadott meg elég sok hívő embert ahhoz, hogy a közéletet is megérintő tényezővé váljon. Számomra személyesen is nagyon érdekes Huber beszámolója a nyolcvanas évek elején, a kettéosztott Németországban született békemozgalomról, amelyet Bonhoeffer 1934-es előadása is inspirált. A békemozgalmak a hidegháborúban szemben álló nagyhatalmak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió fegyverkezési spiráljára, a kölcsönös elrettentés politikájára mondtak nemet. A fegyverkezés mindkét Németországot érintette, a világnak talán ezen a pontján volt a legnyilvánvalóbb a „biztonságra” hivatkozó politika képtelensége, ahol az egymással szemben álló rakéták mellett mind a két oldalon keresztények és németek álltak. A szabadabb politikai légkörű NSZK-ban a keresztény békemozgalom a polgári engedetlenség nyilvános aktusait is megengedő közéleti kultúra részeként alakulhatott ki. Az NDK-ban nehezebb volt a helyzet: ott Bonhoeffer recepciójának eleve az volt a feltétele, hogy a náci hatalommal szembeni ellenállás nem válhat a „létező szocializmus” diktatórikus gyakorlatával szembeni ellenállás inspirációjává. Így aztán, amikor a nyolcvanas évek elején keletnémet fiatalok kezdték viselni a kabátjaikon és hátizsákjaikon az Ézsaiás békepróféciájából származó „kardokból ekéket” szimbólumot, az NDK állampártja támadta és kritikátlanul gondolkodó pacifistákként bélyegezte meg a látható ellenállást választó fiatalokat. A keletnémet állampárt szándéka, ahogy Huber összefoglalja, könnyen átlátható volt: „...a Varsói Szerződés katonai fegyverkezésére a béke szolgálataként kellett tekinteni, ezzel szemben a Nyugat fegyverkezését háborúra uszító kardcsörtetésenként akarták bemutatni. Következésképpen az egyedül elfogadott magatartás a Kelet nukleáris fegyverkezésének támogatása és ezzel egyidejűleg a Nyugat hasonló erőfeszítéseinek az elítélése volt. A jelvényt viselő fiataloknak jelentős megtorlásokat kellett elviselniük, így például azt, hogy nem vették fel őket középiskolába.” (282. o.)

Ami nem sikerülhetett Dietrich Bonhoeffernek 1934-ben, az részben sikerült a béke melletti látható tiltakozást folytató német fiataloknak a nyolcvanas évek elején. Újra Hubert idézem. „Bonhoeffer 1934-es gondolatai a »nagy ökumenikus zsinat« követeléséhez vezettek. Fél évszázad elteltével azonban csak egy zsinati jellegű folyamat tűnt megvalósíthatónak, amelyet 1983-ban az Egyházak Világtanácsának vancouveri nagygyűlése indított el. A kezdeményezés az ökumenikus nagygyűlés résztvevőitől származott, akik saját országukba is visszavitték az indítványt. Kevés olyan régió volt a világon, ahol anynyi csoportot és egyént mozgósított ez az ökumenikus folyamat, mint a két német államban. Az ökumenikus folyamat a maga módján hozzájárult a gyertyák és imák hangulatához, amely döntően meghatározta az 1989-es forradalom békés kimenetelét. A tüntetők az egyházak védőszárnyai alatt tették meg az első lépéseket az önálló civil társadalom felé, amely 1989-ben a hétfői tüntetéseken nyilvánult meg félreérthetetlenül. Ily módon az 1989–1990-es történelmi változások előkészítésében és megvalósításában mindenképpen figyelemre méltó szerep jutott Bonhoeffer szociáletikájának.” (282–283. o.)

Az előbb utaltam arra, hogy Hubernek a nyolcvanas évek német békemozgalmairól szóló beszámolója számomra személyesen is érdekes. Azokkal a keletnémet fiatalokkal, akiknek a képviselői 1983-ban Vancouverben a békéért szót emelő zsinati jellegű folyamatot kezdeményezték, 1984 nyarán a Lutheránus Világszövetség budapesti nagygyűlésén találkoztam. Huszonkét esztendő teológiai hallgatóként minden szempontból felkészületlen voltam erre a találkozásra. Két jelentős oka volt a felkészületlenségemnek. Egyrészt a magyarországi Bonhoeffer-recepcióból akkor még hiányzott az erőszakot elutasító és a nemzetközi konferenciákon a béke mellett érvelő teológus képe, a figyelem ezzel szemben a Hitler életére törő konspiráció résztvevője, esetleg a börtönben a vallás nélküli kereszténységen gondolkodó

teológus felé fordult. Másrészt a mi Magyarországi Evangélikus Egyházunkban mint kisebbségi egyházban másként nevelkedtek a fiatalok, mint a keletnémet evangélikus egyházban, amely a keletnémet pártállam többségi egyháza volt. A keletnémet kommunista diktatúra a társadalmi élet nyilvános felszínén is szigorúbb volt, mint a magyarországi, és a keletnémet evangélikus egyházi vezetők nyilvános konfrontáltak vele. Ez a konfrontáció hozta létre azt a teret, amelyben a fiatalok sokakat megragadó látható ellenállása is kialakulhatott – a polgári engedetlenség olyan kifejezése volt ez, amelyről mi akkor Magyarországon még csak nem is gondolkodhattunk. Tudtunk hallgatni, tudtunk szűk, személyes körben óvatosan kritikus véleményt mondani (vigyázz, a falnak is füle van!), de nem tudtunk – amit addigra ezek a keletnémet fiatalok már tudtak – nyilvánosan véleményt mondani, látható mozgalomba szerveződni és ennek a néha súlyos következményeit, például a továbbtanulási lehetőségekből való kizárást tartósan elviselni. 1984 nyarán három héten keresztül élveztem ezeknek a német fiataloknak a társaságát a szülővárosomban, életre szóló élményt kaptam tőlük.

A magyarországi Bonhoeffer-recepció negyven évvel ezelőtti hiányai részben még mindig fennállnak. Wolfgang Huber könyvének magyar fordítása jó lehetőséget kínál arra, hogy Bonhoefferről, az életéből és teológiájából meríthető ma is aktuális inspirációkból teljesebb képet kapjunk.

Hivatkozott művek

BONHOEFFER, Dietrich 2021. *Börtönlevelek*. Ford. Boros Attila. Harmat Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.

HUBER, Wolfgang 2002. *Az egyház korszakváltás idején*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó,

HUBER, Wolfgang (szerk.) 2006. *Milyen a jó teológia?* Kálvin Kiadó, Budapest.

HUBER, Wolfgang 2021. *Hitkérdések protestáns szemmel*. Ford. Wagner Szilárd. Luther Kiadó, Budapest.